

Metaforák

a köznyelvi és a szaknyelvi nyelvhasználat metszéspontjában*

1. Bevezetés. A tanulmány a metafora jelenségét, megjelenési formáit vizsgálja egy szaknyelvi területen: a minőségügy magyar szaknyelvében megjelenő terminusok szemantikai szerkezetében. A téma aktualitását, relevanciáját az adja, hogy a szaknyelvi metaforák mint a jelentéskiterjesztés (vö. TOLCSVAI NAGY 2017: 255) módjai elősegítik a megértést, a befogadást, az egyértelműséget. RITA TEMMERMAN megállapítása szerint a metafora- és metonímiahasználat a szaknyelvi kommunikációban is eredményesen támogatja a megértési folyamatokat (TEMMERMAN 2002: 211); a metaforák gyakori jelenléte a szaknyelvi terminusokban (SÓLYOM 2020a: 48–51) is ezt a megállapítást igazolja.

Megfigyelhető, hogy egy-egy szaknyelvi szöveg (pl. szabvány, törvény, rendelet, direktíva, termékleírás) metaforikus kifejezései is tipikus csoportokat alkotnak attól függően, hogy milyen témakörhöz kapcsolódnak. Például a jogi öszszegegyeztetetőség témakörében gyakran megjelennek a zenei forrástartományú metaforikus kifejezések (*harmonizált szabvány*).

A jelen kutatás célja a fentiek értelmében olyan metaforák azonosítása és bemutatása, valamint a hozzájuk kapcsolódó metaforikus kifejezések elemzése, amelyek a minőségügy magyar szaknyelvében jelennek meg. A vizsgálat indokoltságát és aktualitását az adja, hogy segítségével bemutathatóvá válik azoknak az alapvető minőségügyi terminusoknak a metaforikussága, amelyek – az elemzett szabvány tematikájának értelmében – fontos szerepet töltenek be a minőségüggyel foglalkozó szakemberek szaknyelvi nyelvhasználatában. Feltételezhető, hogy a szakemberek (mérnökök, auditorok, hallgatók) előzetes ismeretekkel rendelkeznek a területtel kapcsolatban; erre az előzetes tudásra építve nyújt számukra segítséget a szabvány. Tény ugyanakkor, hogy tapasztalattól függetlenül az említett szakemberek is különböző mélységű ismeretekkel rendelkezhetnek a témával kapcsolatban, ezért is alapvető fontosságú számukra a jelen tanulmányban elemzett szabvány.

* A tanulmány a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2025. március 25-ei felolvasóülésén elhangzott előadás alapján készült. A szerző köszöni a tanulmány két lektorának hasznos észrevételeit, javaslatait.

2. Az elemzés korpusza, módszerei, céljai; kutatási kérdések. A jelen tanulmány egy magyar nyelvű minőségügyi szakszöveget, az MSZ EN ISO 9000:2015 szabvány szövegét elemzi. Korábbi minőségügyi szakszövegeken történt már hasonló elemzés (l. pl. SÓLYOM 2020a, 2020b), de e szabvány szövegének ilyen jellegű vizsgálatára még nem került sor. Alapvető fontosságú szabványról van szó, amelynek címe: Minőségirányítási rendszerek. Alapok és szótár (Quality Management Systems. Fundamentals and Vocabulary). Ez a szabvány alapvető információkat és definíciókat tartalmaz a minőségügy témaköréből; a minőségügyi rendszerek bemutatásán túl szótárként is működik, tehát a területtel foglalkozó szakemberek számára lehetőséget biztosít a kapcsolódó szaknyelvi terminusok jelentésének tisztázására. Mint a BALOGH–FÖLDESI Szerzőpáros megállapítja: „A minőségügy területén előforduló általános terminusok meghatározásainak döntő többségét az ISO 9000 szabványsorozat első tagja, az ISO 9000:2005 [1] szabvány (magyar változata az MSZ EN ISO 9000:2005 [2] szabvány) foglalja össze” (BALOGH–FÖLDESI 2008: 244). Ennek a szabványnak a frissített változata a 2015-ben kiadott verzió, amelyet a jelen tanulmány elemez. Az elemzett szabvány 3 nagy fejezetből áll, ezek a következők: 1. Alkalmazási terület, 2. Alapvető fogalmak és minőségirányítási alapelvek, 3. Szakkifejezések és meghatározásuk. Kapcsolódik a dokumentumhoz továbbá Melléklet, Irodalomjegyzék és A szakkifejezések betűrendes mutatója is. A dokumentum összesen 56 oldalas.

A szabványt a minőségügyben dolgozó szakemberek: mérnökök, ellenőrök folyamatosan használják. A nyelvészeti elemzés során a szabvány szövegéből ugyanakkor összefüggő, hosszabb szövegrészek idézésére nem kerül sor: az elemzés kifejezetten a metaforikus terminusok gyűjtésére és áttekintésére koncentrál.

A gyűjtés módszere a következő volt. A első lépésben sor került a metaforikus kifejezések keresésére és azonosítására. A PRAGGLEJAZ GROUP által kidolgozott MIP-módszer (metaphor identification procedure) segítségével (PRAGGLEJAZ GROUP 2007) történt meg a metaforikus kifejezések azonosítása. Ez a következőképpen zajlott: a szöveg szoros olvasása során megtörtént 1. a szöveg általános megértése; 2. a szövegben fellelhető lexikai egységek azonosítása; 3. ezen egységek tanulmányozása az adott kontextusban; 4. annak megállapítása, hogy az egyes egységek alapjelentésükben vagy attól eltérő (átvitt értelmű) jelentésben szerepelnek-e a szabvány szövegében (PRAGGLEJAZ GROUP 2007: 3). Utóbbi esetben sor került annak vizsgálatára, hogy milyen jellegű ez az eltérés a jelentéskiterjesztés (TOLCSVAI NAGY 2017: 255) módját tekintve. A metaforikusnak bizonyuló kifejezéseket ezután Excel-táblázatban, a szabvány alfejezeteinek megfelelően csoportosítva gyűjtöttük. Második lépésben történt meg a gyűjtött terminusok kategorizálása: e folyamat során a metaforák forrástartományainak megállapítása volt a cél az egyes metaforikus kifejezések esetében. Miután megtörtént a forrástartományok megállapítása, harmadik lépésben került sor a kódolásra, amelynek során a különböző forrástartományú kifejezések más-más szinkódot kaptak. Elmondható, hogy nagyon kevés átfedés volt tapasztalható, markánsan elkülönültek az egyes forrástartomány-típusok a korpuszban. Végül negyedik lépésben történt meg az egyes típusokba tartozó metaforikus kifejezések

számszerűsítése: ebben a lépésben végeztük el az egyes fogalmimetafora-típusok megszámlolását, illetve egymáshoz való arányuk vizsgálatát.

A minőségügy, illetve a jogi szaknyelv témakörében végzett korábbi kutatások (l. pl. SÓLYOM 2020a, 2020b, 2023) kimutatták, hogy az IRÁNYOK, ÉPÜLETEK, ERŐK¹ forrástartományú metaforákból sok megtalálható ezekben a szövegekben, valamint megszemélyesítésekre (főként igei és főnévi metaforákra) is gyakran lehet példákat találni. Feltételeztük tehát, hogy a jelen kutatásban vizsgált szabvány szövegében is megtalálhatók lesznek ezek a metaforatípusok. A kérdés az, hogy milyen mennyiségben és arányban, illetve szintén felmerült az a kérdés, hogy megjelennek-e további metaforatípusok az elemzett szakszövegben.

A jelen kutatás célja a fentiek értelmében tehát azoknak a fogalmi metaforáknak és a hozzájuk kapcsolódó metaforikus kifejezéseknek a bemutatása, amelyek az elemzett szabvány szövegében jelennek meg.

3. Az elemzések elméleti kerete. Az elemzések elméleti alapját a kognitív metaforaelmélet, elsősorban a GEORGE LAKOFF – MARK JOHNSON szerzőpáros nevéhez kötődő fogalmimetafora-elmélet adja (LAKOFF–JOHNSON 1980). A gyűjtött terminusok csoportosítására és jellemzésére az ebben az elméletben leírtak alapján kerül sor (l. még KÖVECSES 2005, 2015; TOLCSVAI NAGY 2013: 208–227).

LAKOFF és JOHNSON fentebb említett munkájukban többek között megállapítják, hogy 1. a metafora elsősorban a fogalmak, és nem a szavak jellemző tulajdonsága; 2. a metafora funkciója az, hogy segítse bizonyos fogalmak megértését, és ne csupán művészi vagy esztétikai célokat szolgáljon; 3. a metafora nem egy főleg díszítőeszköz, hanem az emberi gondolkodásnak és megértésnek elengedhetetlen kelléke (KÖVECSES 2005: 14).

A kognitív metaforaelméletben jól ismert tény, hogy e megközelítés úgy jellemzi a fogalmi metaforák létrejöttét, hogy a folyamat során egy fogalomhoz tartozó kifejezéseket egy másik fogalmi tartományhoz tartozó kifejezésekkel magyarázzunk (LAKOFF–JOHNSON 1980: 52). A metafora tehát ebben az elméleti keretben két fogalmi tartomány közötti megfelelés, leképezés eredményeképpen jön létre. Azt a fogalmi tartományt, ahonnan a metaforikus kifejezéseket merítjük, forrástartománynak, azt a tartományt pedig, amelynek a tartalmát a forrástartomány kifejezéseinek a segítségével magyarázzuk meg, céltartománynak nevezzük. Fontos, hogy teljes egyezés nincs a két tartomány között, a leképezés a forrás- és a céltartomány között mindig részleges.

A metaforakutatások során megállapíthatóvá váltak kimondottan gyakori forrástartományok, mint például AZ EMBERI TEST, EGÉSZSÉG ÉS BETEGSÉG, ÁLLATOK, NÖVÉNYEK, ÉPÜLETEK ÉS ÉPÍTKEZÉS, GÉPEK ÉS ESZKÖZÖK, SPORT ÉS JÁTÉKOK, PÉNZ ÉS ÜZLET, FŐZÉS ÉS ÉTELEK, HIDEG ÉS MELEG, VILÁGOSSÁG ÉS SÖTÉTSÉG, ERŐK, MOZGÁS ÉS IRÁNYOK (KÖVECSES 2005: 31–36). Mint látható, ezek a jelenségek olyan, a hétköznapi nyelvhasználó számára is jól ismert tárgyak,

¹ A fogalmi metaforákat a kognitív nyelvészeti szakirodalom hagyományának megfelelően kiskapitális betűtípussal jelölöm.

élőlények, folyamatok vagy elvont fogalmak, amelyeket várhatóan könnyen és zökkenőmentesen megértenek a befogadók.

Miért fontos mindez a szaknyelvi nyelvhasználatban? Ennek a kérdésnek a megválaszolását érdemes távolabbról kezdeni. A szaknyelvek történetének tárgyalása során KISS JENŐ több más szempont között kiemeli az alábbi három jellemzőt (KISS 2018: 350–351): 1. a szaknyelvek bővülése rendkívüli mértékben felgyorsult; 2. a modern információs társadalmakra jellemző az új fogalmak gyors és tömeges elterjedése; 3. a globalizációnak köszönhetően általánosan jellemző a nemzetközi méretű szaknyelvi szabványosítás (a szabványosításhoz l. még FÓRIS–BÖLCSKEI 2019), amelyek mind a terminológiai változásokkal kapcsolatban fogalmazznak meg tendenciákat.

A jelen kutatás szempontjából alapvető fontosságú a kérdés: milyen típusú metaforák és milyen formában jelennek meg a minőségügy magyar szaknyelvében? TERESA CABRÉ megállapítása alapján „a terminus formai vagy szemantikai szempontból nem különbözik a szavaktól; pragmatikai és kommunikatív egységként viszont eltér tőlük” (CABRÉ 1998: 81, idézi BÉRCES 2009: 1). FÓRIS ÁGOTA a terminust a következőképpen definiálja: „egy meghatározott tárgykörön belüli fogalmat jelölő lexéma, szám, jel vagy ezek kombinációja” (FÓRIS 2005: 37, idézi BÉRCES 2009: 2).

Az elemzés forrástartomány alapú csoportosítása követi azt az elvet, amely szerint a terminusok tanulmányozása során, a minőségügyi szaknyelv szókészletében történő elhelyezésük folyamatában alapvető fontosságú a rendszeralapúság, hiszen „minden fogalom valamilyen fogalomrendszerben létezik, az egyedi fogalmak leírása csak a teljes rendszer ismeretében lehetséges – ugyanígy az egyes fogalmakat jelölő terminusok megadása és leírása csak a fogalmi és a terminológiai rendszer segítségével oldható meg” – mutat rá FÓRIS ÁGOTA (2013: 167).

A t e r m i n u s a l k o t á s : ennek többféle szóalkotásmóddal létrejövő változatai természetes és szükséges megjelenési formák a szaknyelvekben. Mint FÓRIS ÁGOTA rámutat, az európai nyelvekben a nemzeti nyelvek szakszókincsének bővítése és rendszerezése iránti igény más-más időpontokban és módokon jelent meg. A magyar nyelv történetében a nyelvújítás időszaka, a 18–19. századi szóalkotások és szakszótárak megjelenése volt különösen fontos periódus. Bár a szaknyelvi neologizmusokkal szemben megfigyelhetők az olyan elvárások, mint például a szabatosság, az egyértelműség vagy a magyarosság, ezek a követelmények a valóságban nem mindig teljesülhetnek (FÓRIS 2010: 426; SÓLYOM 2020a: 22–23).

Tény viszont, hogy a felgyorsult szaknyelvi lexika bővüléséről és az új fogalmak gyors terjedéséről tett megjegyzések egybevágóan azoknak a terminológiai munkáknak a megállapításaival, amelyek hangsúlyozzák a kreativitás fontosságát a szaknyelvi terminusalkotásban (SÓLYOM 2019; TEMMERMAN – VAN CAMPENHOUDT 2014). A szakmai kommunikáció jellemzőinek jobb megismerése céljából a terminológiai vizsgálatok és a terminológiai munka egyaránt kiemelkedő jelentőségű; ezt „általában a szakmai kommunikáció megkönnyítésével indokolják, a terminust pragmatikai-kommunikatív egységnek tekintik, melyet egy meghatározott terület vagy tevékenység fogalmának jelölésére használnak” (CABRÉ 1998, idézi FÓRIS 2013: 164).

A szaknyelvi nyelvhasználatnak fontos része a közös tudás, mégpedig olyan értelemben, hogy az adott szakterületen birtokolt tudást közösen birtokolják a területen tevékenykedő szakemberek: „A közös tudás fogalma nem arra vonatkozik, hogy valamely csoport/társadalom tagjainak ugyanaz a tudásuk. A hangsúlyt a tudás közösen birtokolt voltára kell helyezni. [...] Egy szűkebb szakterületen belül tevékenykedő szakemberek közötti kommunikáció, akiknek a szakmai szintje azonos vagy hasonló, erősen specializálódott szabványosított szakzsargon használatán, egyezményeken alapul” (KURTÁN 2003: 32). Ennek a közös tudásnak a „mozgósítását” bizonyítják azok a szaknyelvi neologizmusok, amelyeket a minőségügyi mérnökök használnak a minőségügyi folyamatokról folytatott kommunikációjukban, és amelyek tipikus témakörök köré – úgymint nem megfelelő termékek kezelése, gyártóeszközök telepítése, gyártófolyamatok ellenőrzése – csoportosulnak (SÓLYOM 2020b: 76–77). Hasonló módon gyakran jelennek meg és szerves részét képezik a minőségügyi szaknyelv nyelvhasználatának a metaforikus terminusok is: amikor *alaphibá-ról*, *a minőségfunkció lebontásá-ról* vagy éppen *utazó etalon-ról* olvasunk egy minőségügyi szótárban (BALOGH–FÖLDESI 2003), egyértelműen azonosíthatók a fogalmimetafora-elméletből ismert, a hétköznapi nyelvhasználatban is gyakran megjelenő forrástartományok, úgymint az ÉPÜLET vagy az UTAZÁS (SÓLYOM 2020a: 73–74). Ezek a metaforikus kifejezések, amelyekből az elemzett szakterület terminológiájában számos megtalálható, nem pusztán kreatív vagy szórakoztató szándékkal jöttek létre, ellenkezőleg: fontos szerepük van abban, hogy az adott szaknyelv terminológiájának megértését, befogadását elősegítsék, beleértve ebbe a folyamatba a korábban már elterjedt, jól ismert terminusok befogadását csakúgy, mint az újonnan keletkező, a szakterület új entitásait megnevező neologizmusokét.

4. Elemzések. Az MSZ EN ISO 9000:2015 szabvány fő fogalmi metaforái, metaforikus kifejezései. A metaforikus kifejezések gyűjtése a korpuszból a fent leírt módon, szoros olvasással, majd Excel-táblázatban történő összegzéssel és kódolással történt. A kódolás segítségével lehetővé vált a szabvány magyar nyelvű szövegében megjelenő metaforikus kifejezések szisztematikus vizsgálata, különös tekintettel arra, hogy egy-egy metaforikus kifejezés mely nagyobb fogalmi metaforatípusba sorolható be. E besorolás alapját a metaforában megjelenő forrástartomány típusa adta meg. A metaforák céltartománya(i) a minőségügyi szabvány esetében jellemző módon a FOLYAMAT(OK), illetőleg az ezekhez a folyamatokhoz kapcsolódó, őket megvalósító vagy bennük szereplő entitások. Az elemzett szabvány esetében olyan, a gyártáshoz és az előállításához kapcsolódó folyamatok – és metonimikusan az ezekhez kapcsolódó (rész)területek – jelennek meg, amelyek elvont entitásokként, a szabvány céljaiként jelennek meg a szakszövegben.

A korábbi kutatások során gyakran megjelenő IRÁNYOK, ÉPÜLETEK, ERŐK forrástartományok megjelenése ennek a szabványnak az esetében is várható volt, de – mint látni fogjuk – ezeken a forrástartományokon kívül még más, prototipikusan jellemző forrástartományok is megjelentek a szövegben.

Általános tapasztalatként elmondható, hogy ennek a szabványnak az esetében is a legnagyobb példányszámú metaforikus kifejezés az IRÁNYOK forrástarto-

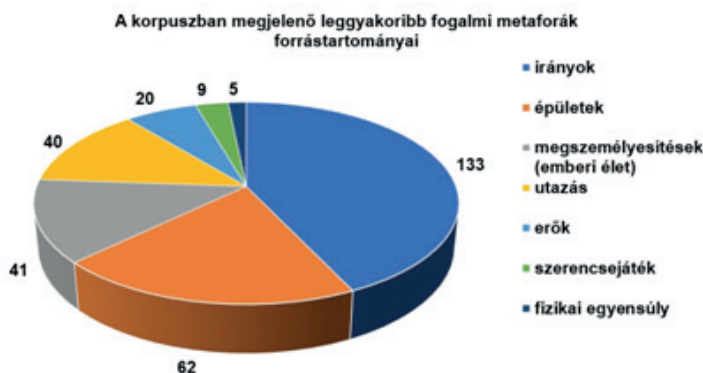
mányú fogalmi metaforákhoz kapcsolódott: összesen 133 db ilyen terminus jelent meg a szövegben. A második legnagyobb csoport az ÉPÜLETEK forrástartományú metafora lett, de ide már jóval kevesebb, összesen 62 db metaforikus kifejezés volt sorolható. A harmadik helyen ennek a szabványnak az esetében viszont nem az ERŐK forrástartományhoz kapcsolódó metaforák jelentek meg, hanem az EMBERI ÉLETET alapul vevő típusok, amelyek alapvetően megszemélyesítésnek tekinthetők. Összesen 41 db ilyen kifejezés volt azonosítható a szabvány szövegében.

A megszemélyesítés jelenségével kapcsolatban érdemes megemlíteni a következőket: a kognitív nyelvészeti hagyomány – pl. KÖVECSES ZOLTÁN A metafora című könyve – hangsúlyozza, hogy ez a jelenség „mindennapi konvencionális nyelvhasználatunk része” (KÖVECSES 2005: 63), és hozzáteszi: a megszemélyesítést „az ontológiai metafora egyik formájának tekinthetjük. A megszemélyesítés során nem emberi dolgokat emberi tulajdonságokkal ruházunk fel. [...] A megszemélyesítés során az egyik legkézenfekvőbb forrástartományt használjuk – saját magunkat. A nem emberi dolgok, fogalmak emberként való konceptualizálása révén jobban megérthetjük őket” (KÖVECSES 2005: 51). Ezt a megközelítést differenciálva SIMON GÁBOR tanulmánya a megszemélyesítés jelenségének kétféle típusát különíti el: a diskurzus résztvevőjeként megjelenő aposztrófikus megszemélyesítést (prozopopeia), illetve a cselekvések és tulajdonságok kidolgozásával létrejövő antropomorfizáló megszemélyesítést (SIMON 2018: 330–331). Egy későbbi írásában SIMON a metonimikus megszemélyesítéseket külön kategóriaként kezeli, amelyek esetében „egy ige jelentésében elsődleges humán figura helyett a diskurzusban a humán figurához metonimikusan kapcsolódó nem humán entitás jelenik meg” (SIMON 2024: 104). (Megjegyzendő, hogy ez a jelenség sok metonímia esetében megfigyelhető, látunk már rá példát a korábbi szakirodalmakban, így az Alakzatlexikon metonímia szócikkében is, például az alábbi Vörösmarty-idézetben: „S csendes a ház, ah de nincs nyugalma” [KOCZSÁNY 2008: 410]). A jelen tanulmányban elemzett szabvány szövegében megjelenő megszemélyesítésekről megállapítható, hogy egyfelől az antropomorf ábrázolást megvalósító csoportba sorolhatók, másrészt sok esetben megfigyelhető bennük nemcsak a metaforikus jelleg, hanem a metonimikusság is.

A negyedik nagy csoportot a forrástartományok szerinti megoszlásban az UTAZÁS forrástartományú metaforák képviselik a szabvány szövegében 40 db példával. A már említett és várt megjelenésű ERŐK forrástartomány mindössze 20 db metaforikus kifejezés esetében jelent meg, így ez az ötödik legnagyobb csoportot képviseli a korpuszban. Hatodik csoportként a SZERENCSEJÁTÉK forrástartománya jelenik meg 9 db metaforikus kifejezéssel, hetedikként pedig az EGYENSÚLY forrástartományt reprezentáló példák figyelhetők meg mindössze 5 db példa esetében. Ezekon kívül a metaforatípusokon kívül csak egy-két példányt tartalmazó egyéb csoportok voltak megfigyelhetők az elemzett szabvány szövegében.

A fent leírt fogalmimetafora-típusok eloszlását az 1. ábra szemlélteti.

1. ábra

A korpuszban megjelenő leggyakoribb fogalmi metaforák forrástartományai²

Mint látható, a megjelenő metaforatípusok forrástartományai gyakran feltűnnek a hétköznapi nyelvhasználatban is (vö. LAKOFF–JOHNSON 1980; KÖVECSES 2005: 31–44; KÖVECSES–BENCZES 2010: 80–86): a vonatkozó szakirodalmak sok hétköznapi metaforát említenek a szabványban is megtalálható forrástartományok megjelenésével, pl. *jól alátámasztotta érvelését* (KÖVECSES 2005: 33), ahol az ÉPÜLETEK adják a metafora forrástartományát. Hasonló példa a *száguldó gazdaság* (KÖVECSES 2005: 36), amelynek forrástartományja az UTAZÁS. Hasonló módon az UTAZÁS forrástartományból származik a *jó útra tért* (KÖVECSES–BENCZES 2010: 79) metaforikus kifejezés, amelyben megjelenik az IRÁNY mint forrástartomány is, hiszen a kifejezés az irányváltásra vonatkozik.

Az elemzett szabványok metaforáival kapcsolatban tehát az alábbi kérdések tisztázása célszerű elemzések segítségével: mi jellemzi a szabvány metaforikáját: milyen példák, metaforikus kifejezések kapcsolódnak a feltárt fogalmi metaforákhoz? Hogyan támogatják ezek a megértést, hogyan kapcsolódnak a szabvány témájához? A következőkben e kérdések megválaszolása céljából történik részletező bemutatás, majd kategóriánként néhány prototipikus nyelvi példa felsorolása.

4.1. A FOLYAMATOK, JELENSÉGEK IRÁNYOK. Ebbe az alcsoportba összesen 133 db metaforikus kifejezés tartozik. Ezek a metaforikus kifejezések jellemző módon fent-lent, kint-bent irányokat, kiterjedést, illetve magát az *irány* fogalmat jelölnek meg. Jelenlétük fontos a vállalat- és folyamatirányítási területeken, valamint a szervezeti hierarchia, felépítés leírásában. E terminusok esetében a forrástartományokban valamilyen irány (vagy maga az *irány* terminus) jelenik meg. Feltűnik például A FENT JÓ, A LENT ROSSZ (például *magas szintű*), vagy a HATALOM FENT VAN orientációs fogalmi metafora (például *felső vezetőség*) is a terminusok között.

Ezen az altípuson belül további alkategóriák figyelhetők meg. Az alábbiakban ezek bemutatása következik olyan módon, hogy az alcsoportokon belül példák felsorolására is sor kerül a korpuszból.

² A forrástartományok felsorolása a csökkenő részesedési arány szerint történik.

A FOLYAMATOK, JELENSÉGEK IRÁNYOK alcsoport egyik jellemző alkategóriáját képviselik a fent és lent irányú, vertikális elrendeződést mutató metaforikus kifejezések, úgymint: *fenntartható siker; felső vezetőség; fenn kell tartania; magas szintű vevői elégedettség.*

Hasonlóan jellegzetes alkategóriát képviselnek a kint és bent irányokhoz kapcsolódó, horizontális irányú folyamatok a korpuszban, például: *a folyamatok bemenetei; belső és külső tényezők; kihelyez; kimenetek; külső szállító; külső szolgáltató.*

A metaforikus kifejezések egy része kifejezetten a térbeli kiterjedéshez kapcsolódik, jellemző módon valamilyen mértani alakzatot (pl. négyszöget vagy kört) megjelenítve. Ezekre a kifejezésekre példák az alábbiak: *az audit területe; a minőség hatása túlnyúlik; a MIR céljainak széles köre; korlátozódik; metrológiai feladatkör.*

Megjelenik továbbá ezen az alcsoporton belül maga az irány (ítás) mint kulcsfogalom is, például a következő kifejezésekben: *irányadó szótár; irányítási rendszer; mérésirányítási rendszer; minőségirányítási rendszer; projektirányítás.*

4.2. A FOLYAMATOK ÉPÜLETEK. Ebben az alcsoportban összesen 62 db metaforikus kifejezés jelent meg. Ezek a metaforikus kifejezések tipikusan az épület részeihez, az alapokhoz, az építkezéshez és a szintekhez, színteződéshez kapcsolódnak a korpuszban.

Az épület alapjaihoz kapcsolódó szaknyelvi fogalmak voltak a vizsgált szabványban például a következők: *alapelv; alapvető fogalmak; az előző évtizedekétől alapjaiban különböző; az audit alapvető elemei; bizonyítékokon alapuló döntéshozatal; konfigurációs alapállapot.* Mint látható, ezekben a szintagmákban vagy szóösszetételekben minden esetben megjelent az *alap* szó vagy alapalakjában, vagy valamilyen képzett formában (pl. *alapuló*).

Megfigyelhetők voltak olyan terminusok is, amelyek az építkezés folyamatához kapcsolódtak. Ilyenek voltak például a következők: *fejlesztési megfontolás beépítése; tevékenység egy lehetséges nemmegfelelőség [...] kiküszöbölésére. A kiküszöböl* igével kapcsolatban az Etimológiai szótár a következő magyarázatot adja: „Latin mintára keletkezett összetett szó (ki² 'kifelé' + küszöböl), vö. latin *eliminare* 'a küszöbön kivisz, kiküszöböl'. A latin szó a *limen* 'küszöb' főnévre vezethető vissza. Elsősorban sajtónyelvi szó” (ESz.; SÓLYOM 2020a: 111–112). Figyelembe kell venni tehát azt is, hogy a *kiküszöböl* terminus, amely latin eredete például az angol *eliminate* szaknyelvi szóban is megjelenik, a magyarban szó szerint 'küszöbön kívül helyez, kivisz'-ként jelenik meg. Ez a kép pedig felveti a BENT ROSSZ, KINT JÓ fogalmi metafora megjelenését is a vizsgált terminusban, hiszen a hibák, a nemmegfelelőségek kiküszöbölésének célja egy szervezet működése esetében éppen az, hogy ha megjelenik egy hiba egy termék minőségellenőrzése során, akkor azt minél előbb eltávolítsák az ellenőrzési folyamat során. A jó és a rossz (benti és kinti) oldalt ennek a metaforának az esetében egy *küszöb* választja el a forrástartomány szintjén (SÓLYOM 2020a: 112).

A szintekhez, színteződéshez kapcsolódóan is megjelentek metaforikus kifejezések a szabvány szövegében. Ilyenek voltak például a következők: *a szervezet minden szintjén; fenntartsa teljesítménye jelenlegi szintjét;*

minden munkatársat minden szinten megbecsüljenek. Látható, hogy a *szint* forrástartomány ezekben az esetekben vertikális térre vonatkozott: egyfelől a magas szintű minőséget jelenítette meg (teljesítményszint), másfelől a szervezeti hierarchiát képezte le, amennyiben a munkatársak és a szervezet egységeinek beosztására, alá-fölérendeltségére vonatkozott.

4.3. A FOLYAMAT/RENDSZER/SZERVEZET EMBER (megszemélyesítések). 41 db metaforikus kifejezés tartozik ebbe az alcsoportba a korpuszban. Mint korábban említettük, az elemzett szabványban a megszemélyesítések antropomorfizáló jellegűek, valamint gyakran metonimikusak is. Az elemzett szabványban megjelenő megszemélyesítések alapvetően két nagy szemantikai csoportba sorolhatók.

Az egyik csoportba tartozó terminusok szellemi és/vagy fizikai tevékenységeket vagy tulajdonságokat írnak le: ezeknek a metaforikus kifejezéseknek az esetében a szervezet, a folyamat vagy a MIR ('minőségirányítási rendszer') tesz szellemi erőfeszítést, képes valamire, vagy akár aktív tevékenységet végez valamilyen téren. Ezekre a terminusokra példák a korpuszból a következők: *a folyamat átgondol; a MIR képessé teszi; a MIR kezeli; a sikeres szervezetek [...] figyelnek; a szervezetek [...] osztoznak; az ISO 9001 meghatározza; egy szervezet [...] képes; egy szervezet szándéka; egy szervezet tevékenykedik.*

A megszemélyesítések másik nagy csoportja ebben a kategóriában viszont kifejezetten a gyártott, előállított termékek vagy szolgáltatások „életéhez” kapcsolódik. Ezekben az esetekben tehát maga a gyártási folyamat vagy a folyamat eredménye rendelkezik valamilyen emberi tulajdonsággal. Ez a tulajdonság jellemző módon az *életciklus* szóösszetétel formájában jelent meg a korpuszban. Tény, hogy az *életciklus* elsősorban gépekkel használatos terminus, azonban az összetétel *élet-* előtagja élőlényre utal, amely metonimikusan lehet emberi létező is. A korpuszból származó példák erre a szóösszetételre a *projekt életciklusa; egy termék vagy egy szolgáltatás életciklusa* kifejezések.

4.4. A FOLYAMAT UTAZÁS. Az ebbe az alcsoportba tartozó 40 db kifejezésnek az esetében a haladást, illetve a termék vagy szolgáltatás létrejöttétől kezdve a felhasználóig jutást, végül a forgalomból történő kivonást írják le a metaforák.

Az ide sorolható metaforikus kifejezések egy része kimondottan a minőségügyi célok eléréséhez, valamint ezek értékeléséhez kapcsolódik. Ilyenek például a következő terminusok: *[a] szervezetek [...] kívánnak tartós sikert elérni; a vevői elvárások meghaladása; előrehaladás-értékelés; küldetés.* Kommunikációs szempontból megfigyelhető, hogy ezeknek a terminusoknak egy része kifejezetten a meggyőzést, a pozitív értékelést szolgálja (vö. KOVÁCS 2024: 7.2. alfejezet l. n.), hiszen *tartós siker*-ről, az *elvárások meghaladásá*-ról, illetve *küldetés*-ről szólnak. Elmondható tehát, hogy bár szakszövegről van szó az elemzett szabvány esetében, megfigyelhetők olyan metaforikus terminusok is a korpuszban, amelyek kimondottan a pozitív kommunikációt erősítik, és ilyen módon érzelmi hatást is gyakorolnak a befogadóra, valamint a szabványt használó szakemberekre.

Az ebbe a szemantikai kategóriába tartozó terminusok egy másik csoportja jellemzően a haladáshoz, a termék vagy szolgáltatás útjának zökkenőmentes biztosításához kapcsolódik. Ezekhez a terminusokhoz

járul a termék vagy szolgáltatás „életének” követése, a használat során elért eredmények értékelése, valamint megjelennek a folyamat végén a vevők vagy felhasználók, tehát a terméket vagy a szolgáltatást „fogyasztó” emberek vagy szervezetek is. Ilyen terminusok például a következők a korpuszban: *a projekt előrehaladása; előrehaladás-értékelés; értékes útmutatóul szolgálhatnak; figyelemmel kísérés; megelőző tevékenység; nyomkövethetőség; [a] termék továbbengedése; végfelhasználó.*

4.5. A FOLYAMATOK ERŐK. Összesen 20 db metaforikus kifejezés tartozik ebbe az alcsoportba. Ezeknek a metaforikus kifejezéseknek az esetében a minőségügyi folyamatok során megnyilvánuló két típusú erő figyelhető meg: vannak olyan metaforikus kifejezések az elemzett szabványban, amelyek *statisztikus*, és vannak olyanok, amelyek *dinamikus* erőket, *erőhatást* jelenítenek meg. Azok a terminusok, amelyek az első típusba tartoznak, jellemzően valamilyen *rögzített, fix állapotot* írnak le, amelyhez *erőkifejtés, erőhatás* társul. Ilyen kifejezések például a korpuszban a következők: *[a] konfigurációs állapot rögzítése, [a] környezet által támasztott kihívások; etikai értékek [...], méltányosság [...]* és *etikai modellek [...]* fenntartása; *érintett; metrológiai megerősítés; nyomásgyakorló.* A *rögzít, támaszt, fenntart, érint, megerősít, nyomást gyakorol* igékből és kifejezésekből szóképzéssel létrejövő alakulatok mind mozdatlan, statikus, de *erő(feszítés)* által létrehozott állapotot képviselnek.

Az ide tartozó terminusok másik csoportja a *dinamikus erőkhöz, erőhatásokhoz* kapcsolódik: ezeknek a metaforikus kifejezéseknek az esetében jellemzően valamilyen *kisebb-nagyobb mozgás* (pl. *bevon, törekszik, összpontosít*) jelenik meg a szabvány szövegében. Ebbe a csoportba a következő terminusok sorolhatók: *a rendszer azon részeit, amelyek bevonhatók [...]* az auditba; *[a szervezetek] [...]* arra törekednek; *összpontosítsák az erőfeszítést.*

4.6. A FOLYAMAT SZERENCSEJÁTÉK. Az ebbe az alcsoportba tartozó 9 db terminusnak az esetében elsősorban a *kockázatokhoz és a kockázatok kezeléséhez* kapcsolódó fogalmak jelennek meg a szabványban. A fogalmi metaforának, amelyen ezek a kifejezések alapulnak, a *SZERENCSEJÁTÉK*, azon belül is a *kockajáték* a forrástartománya. Tekintettel arra, hogy etimológiai szótárainkban van utalás a *kocka* szó és a *kockajáték* mint szerencsejáték összefüggésére (l. pl. az ÚESz. vonatkozó szócikkét), valamint arra, hogy a vizsgált magyar nyelvű szabványban az angol *risk* terminus ekvivalenseként jelenik meg a *kockázat* szó, a tanulmány ezt a kifejezést metaforikusnak tekinti. A minőségirányítással, minőségmenedzsmenttel foglalkozó szakszövegekben fontos mozzanatként jelenik meg a *kockázatirányítás (risk management; SÓLYOM 2020a: 108)*. Ennek értelmében a cél a *kockázatok minimálisra csökkentése, a lehetséges kockázatok feltárása, illetve abban az esetben, ha kockázatos helyzet alakult ki, a kockázat kezelése, lehetőség szerint csökkentése.* Ennek megfelelően a vizsgált szabványban is megjelennek az alábbi metaforikus terminusok: *a kockázatoknak a kezelése; kockázat(ok); kockázatot jelentenek.*

4.7. A FOLYAMAT FIZIKAI EGYENSÚLY. Megjelennek végül az elemzett korpuszban a *FIZIKAI EGYENSÚLYT* mint forrástartományt felhasználó fogalmi metaforán alapuló kifejezések is. Összesen 5 db ilyen metaforikus kifejezés tartozik

ebbe az alcsoportba a vizsgált szabvány szövegében. Ezekben a terminusokban prototipikusan a minőségirányítási folyamatok stabilitására, az ideális helyzetek elérésére vonatkozó információk figyelhetők meg, ezek konceptualizálódnak az egyensúly(ozás) képét felhasználva. A következő kifejezések tartoznak ebbe a csoportba: *az egyensúly szükségessége; egyensúlyba hozzák; helyes egyensúly; kiegyensúlyozva a tapasztalattal és az intuícióval.*

5. Összegzés. A tanulmány a minőségirányítás magyar szaknyelvében megjelenő metaforikus terminusok szemantikáját mutatta be az MSZ EN ISO 9000:2015, egy alapvető fogalmakat, minőségirányítási rendszereket és terminusok szótárát tartalmazó magyar nyelvű szabványban. A kutatás korábbi, minőségügyhöz kapcsolódó más korpuszokon végzett elemzések alapján feltételezte, hogy kimutathatók lesznek prototipikus szemantikai csoportok e szabvány szövegének metaforái között is. (Azt, hogy más minőségügyi szabványokban az egyes metaforikus forrástartományokhoz kapcsolódó terminusok más-más arányban jelennek meg vagy esetleg nem is jelennek meg, ez természetesen nem zárja ki.) A gyűjtés során hét nagy fogalmi metaforához kapcsolódó metaforikus kifejezés elkülönítésére került sor a jelen tanulmányban elemzett szabvány magyar nyelvű szövegében. A csoportosítást követően a tanulmány bemutatta az egyes csoportokba tartozó metaforikus kifejezések szemantikai felépítését. Célja ezzel az volt, hogy bemutassa, hogyan járulnak hozzá ezek a kifejezések a szabvány szövegének kézzelfoghatóvá tételéhez, lehetőséget adva a szabványt használó szakembereknek a jobb megértésre és ezáltal az eredményesebb szakmai kommunikációra.

A feltárt fogalmi metaforák mind olyanok, amelyekkel kapcsolatban a vonatkozó szakirodalom már korábban megállapította, hogy a hétköznapi nyelvhasználatban is nagyon gyakran jelen vannak, segítve az interperszonális kommunikációt. Az elemzésekből világossá vált, hogy ezek a fogalmi metaforák a minőségügyi szaknyelv alapvetéseit tartalmazó szabvány szövegében is jelen vannak. Megfigyelhető az is, hogy az egyes metaforatípusok között további logikai összefüggések vannak (például a szinteződés és az irányok vagy az utazás és az irányok logikailag kapcsolódhatnak egymáshoz, így az e fogalmakhoz kapcsolódó metaforikus kifejezések is összefüggésben lehetnek egymással). A tanulmányban bemutatott gyűjtés és csoportosítás segítségével pedig feltárhatóvá vált funkciójuk, a szakszövegben betöltött szerepük és prototipikusan megjelenő forrástartományaik is.

Kulcsszók: forrástartomány, metafora, minőségügy, szabvány, szaknyelv.

Felhasznált forrás

MSZ EN ISO 9000:2015. *Minőségirányítási rendszerek. Alapok és szótár. (Quality Management Systems. Fundamentals and Vocabulary.)*

Hivatkozott irodalom

- BALOGH ALBERT – FÖLDESI TAMÁS 2003. *A minőségügy nemzetközi értelmező szótára*. EQ Magyar Nemzeti Bizottság, Budapest.
- BALOGH ALBERT – FÖLDESI TAMÁS 2008. A minőségügy magyar terminusainak értelmezése. *Magyar Terminológia* 1: 243–260. <https://doi.org/10.1556/materm.1.2008.2.5>
- BÉRCES EMESE 2009. Kortárs zongoradarabok kottáinak terminológiai elemzése. *Magyar Terminológia* 2: 1–29. <https://doi.org/10.1556/materm.2.2009.1.1>
- CABRÉ, M. TERESA 1998. *Terminology. Theory, Methods and Applications*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- ESZ.= *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Harmadik kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2013.
- FÓRIS ÁGOTA 2005. *Hat terminológia lecke*. Lexikográfia Kiadó, Pécs.
- FÓRIS ÁGOTA 2010. A szaknyelvkutatás modelljei és módszerei: szociolingvisztikai megközelítés. *Magyar Nyelv* 106: 424–439.
- FÓRIS ÁGOTA 2013. A szaknyelvek szociolingvisztikai és terminológiai megközelítése. In: KONTRA MIKLÓS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. (Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia – Szeged, 2012. augusztus 30. – szeptember 1. – előadásaiból.)*. Gondolat Kiadó, Budapest. 163–172.
- FÓRIS ÁGOTA – BÖLCSKEI ANDREA szerk. 2019. *A szabványosítás fordítási és terminológiai vonatkozásai*. Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 2018. A szaknyelvek történetéből. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. A magyar nyelv kézikönyvei 29. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 350–360.
- KOCSÁNY PIROSKA 2008. Metonímia. In: SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk., *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. A magyar nyelv kézikönyvei 15. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 410–420.
- KOVÁCS LÁSZLÓ 2024. *Nyelvi kommunikáció a marketingben. Marketingnyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789636640569>
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex Kiadó, Budapest.
- KÖVECSES, ZOLTÁN 2015. *Where Metaphors Come From. Reconsidering Context in Metaphor*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190224868.001.0001>
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789630597340>
- KURTÁN ZSUZSA 2003. *Szakmai nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980. *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- PRAGGLEJAZ GROUP 2007. MIP: A Method for Identifying Metaphorically Used Words in Discourse. *Metaphor and Symbol* 22: 1–39.
- SIMON GÁBOR 2018. A megszemélyesítés szemantikai sémái József Attila leíró költeményeiben. *Magyar Nyelvőr* 142: 328–354.

- SIMON GÁBOR 2024. A megszemélyesítés regiszterspecifikus mintázatai magyar nyelvű online sajtószövegekben. *Jelentés és Nyelvhasználat* 1: 101–121. <https://doi.org/10.14232/jeny.2024.1.4>
- SÓLYOM, RÉKA 2019. Semantics of a technical language in Hungarian. Metaphors and metonymies in the terms of quality assurance. In: CIGAN, VESNA – KRAKIĆ, ANA-MARIJA – OMRČEN, DARIJA eds., *IV. International Conference From Theory To Practice In Language For Specific Purposes. Conference Proceedings*. Association of LSP Teachers at Higher Education Institutions, Zagreb. 301–310.
- SÓLYOM RÉKA 2020a. *Szaknyelvi szemantika. Funkcionális kognitív elemzések*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- SÓLYOM, RÉKA 2020b. Neologisms in Hungarian Terms of Quality Assurance. *Taikomaji kalbotyra (Applied Linguistics)* 14: 72–81. <https://doi.org/10.15388/Taikalbot.2020.14.6>
- SÓLYOM RÉKA 2023. Magyarország Alaptörvényének metaforikus terminusai – kognitív nyelvészeti elemzés. *Glossa Iuridica* 10: 65–78. <https://doi.org/10.55194/GI.2023.3.3>
- TEMMERMAN, RITA 2002. Metaphorical Models and the Translation of Scientific Texts. *Linguistica Antverpiensia* 1: 211–226. <https://doi.org/10.52034/lanstts.v1i.16>
- TEMMERMAN, RITA – VAN CAMPENHOUDT, MARC 2014. Introduction. In: TEMMERMAN, RITA – VAN CAMPENHOUDT, MARC eds., *Dynamics and Terminology. An Interdisciplinary Perspective on Monolingual and Multilingual Culture-Bound Communication*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 1–13. <https://doi.org/10.1075/tlrp.16.01tem>
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. Kiterjesztett jelentések. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára* 4. Osiris Kiadó, Budapest. 255–264.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár – online kiadás*. Szerk. GERSTNER KÁROLY. ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest, <https://uesz.nyttud.hu>.

Metaphors at the intersection of colloquial and technical language use

By employing a functional cognitive frame, this paper focuses on metaphors in a technical text: on the semantic structure of terms used in the Hungarian language of quality. The research concentrates on the Hungarian text of the standard “MSZ EN ISO 9000:2015. Quality Management Systems. Fundamentals and Vocabulary”. The analysis identifies, classifies according to source domains, and characterises the types of conceptual metaphors in the text of the standard, and provides examples of metaphorical expressions belonging to each type. The variety and large number of metaphorical expressions in the technical text demonstrates that conceptual metaphors have a justified presence and an important role not only in literary texts and in colloquial language use, but also in technical texts – in the case of this study, in a technical text on quality.

Keywords: source domain, metaphor, quality, standard, technical language.

SÓLYOM RÉKA
Károli Gáspár Református Egyetem